

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2024.47949.2269>
Print ISSN: X2588-414
Online ISSN: X2783-5081
Pages: 94-121

Received: 08/01/2024

Accepted: 23/11/2024

Original Research

Semantics of the words of the tradition of giving time off in the Holy Quran with an emphasis on the semantic analysis of "imla"

Rahman Oshryeh  *

Associate Professor, Interpretation
Department, Qom University of
Science and tradition, Qom, Iran

Introduction

1. Statement of the Problem

The derivatives of the root word "malo" have been used 9 times in the Holy Quran. 7 of these words are used in relation to giving respite to sinners and delaying their punishment. If this word is considered together with other words that are in the same semantic field, it can be said that these words explain and clarify one of the most frequent concepts in the Holy Quran. This meaning is what Islamic scholars call the tradition of delay and recourse. Understanding the wonderful meanings of the Holy Quran and the subtleties that exist in the words and phrases of the All-Wise God has prompted scholars of various sciences to explain and clarify the concepts related to the tradition of delay and recourse, each within their own field of knowledge. However, despite the very valuable efforts that commentators and scholars of the science of words have made, it seems that there is no place for a systematic and documented research on the semantics of this word. This study aims to study the components of various words used in the Holy Quran for the tradition of granting a deadline. It should be explained on what basis the diversity of interpretations of the Holy Quran regarding the aforementioned tradition was based? What nuances do each of the various interpretations convey in their semantic components? In this study, the aforementioned question is examined with the focus on identifying some semantic

nuances of the word "imla" in expressing the tradition of granting a deadline, and in the process, the meanings of other words in the tradition of granting a deadline are also examined and scrutinized to a considerable extent.

2. Necessity and importance

The Quran is an eternal book containing content that will be useful to humanity until the end of its life. Considering this point and some preliminary points, it is not necessary to discuss them in detail. It is necessary to acknowledge with all our conscience that in such a book, every single word has been used wisely and with care in the nuances of their meanings. This is something that the high capacity of expressions and words in the Arabic language has made possible to a considerable extent for its theologians. Therefore, when it is observed that God Almighty has used numerous words in conveying a general meaning such as the tradition of granting respite, which are associated with each other in a central content, the question arises as to what different meanings a wise theologian or, as some scholars put it, the chief of intellects, might have in mind in choosing various words? The question of these differences seems necessary and essential for a more accurate understanding of the Quranic teachings. This is something that has occupied the minds of scholars in the past regarding different meanings. In contemporary times, and given the significant progress in the field of semantics, it seems that the aforementioned can be pursued using the achievements of this field and a step forward can be taken to understand the meanings of the Quran and what God, the All-Wise, intended.

3. Research Method

In this article, first, brief points are made about the nature and goals of semantics, the position of conceptual relations in modern semantics, the definition of associative relations and their types in the Holy Quran, and the definition of substitutional relations. Then, in the main part of the research, explanations are given about the morphological structure and lexical meanings of the word "imlaa". Then, words that are placed in a verbal chain next to the word "imlaa" are discussed. In this regard, a number of these words that are useful in understanding the semantic components of the Quranic uses of "imlaa" are examined. The associative words that are discussed in this article are: *أخذ*, *كيد*, *ازدياد*, *يستحزا*, and *خر*. In the other part, words that can replace the word "imlaa" in a context are examined. In this section, the semantic components of words such as *نصرة*, *استدراج*, *امهال*, *تاجيل* are examined. It should be noted that to examine the vocabulary of this semantic field, a central word is needed that is at the center of the semantic field. For this purpose, the word "spelling" has been chosen due to its greater and more prominent use.

4. Research Background

Regarding the verses in which the tradition of umlah and istidraj is stated, various forms have been written. Sometimes the theological perspective in these studies is colorful and sometimes

the interpretive perspective. For example, in the article by Ruqayyah Yousefi, the verses related to the tradition of umlah and istidraj are examined to explain how the scheming is attributed to God Almighty. (See: Abdullahi, Tahirah, Yousefi, Ruqayyah, "How to Attribute Scheming to God Almighty," Studies in Religious Studies, No. 8, Fall and Winter 99, pp. 0-21) The common point of all these writings is that a linguistic perspective is not seen to understand the meaning of the word umlah, which has been used more in these verses.

5. Results and Achievements

From the above points, the following results are obtained:

1. The word dictation is used in the Holy Quran in the sense of giving respite to the disbelievers. According to some philologists, the association of the concept of this word with the concept of the word أخذ strengthens the theory that in fact this word is used in the sense of setting free and releasing. In this case, the Quranic uses of this word are metaphorical.
2. By semantically analyzing words such as خبر, أخذ, کید, ازدیاد and استیحة that are in the axis of substitution with the word dictation, a more precise explanation of the semantic components of the word dictation in the Holy Quran can be obtained.
3. From the association of the derivatives of the word dictation with the mentioned words, it is clear that the disbelievers are interested in this freedom arising from dictation, but this is by no means something that anyone really desires. The word "Kaid" indicates that this situation is specific to the rebellious infidels and those who have waged war against God. They have been caught in a conspiracy that is intended to destroy and annihilate them. The interpretation of "Lizdadua" and the use of a distinctive syntactic structure in the verse indicate that the reason for this respite is basically to increase their sins and in no way is there any talk of indifference or neglect, but rather divine punishment has been applied to their situation in this channel.
4. Also, the association of these words with the word "Istihaza" expresses this point. This divine method of dealing with the rebellious infidels is in fact an example of Istihaza, which is considered to be the agent of God Almighty in verses of the Holy Quran.
5. Examining the concepts contained in words such as "Istidraj", "Imhal" and "Anzar" is a guide in understanding the Quranic transcendence of the word "Imla". Attention to these words, which are in the axis of succession, provides key points in the semantics of the word "imlaa".
6. The word "imlaa" when attributed to God Almighty is a punishment from God towards the disbelievers. Contrary to the usages of the meaning of "imhal" which conveys a meaning of punishment or otherwise. In Quranic usages, the Holy Prophet of Islam has been asked to give them time and leave the punishment to God. Contrary to the usages of the meaning of "anzar" which in some cases there is an expectation of improvement in the situation and resolution of the

problem, this is not the case in the meaning of "imlaa" and this attitude of God Almighty is a punishment that He inflicts on the disbelievers.

7. Quranic usages of "istidar" refer to the gradual fall of the disbelievers and "imlaa" shows and explains the manner of this gradual fall, which is to abandon them.

Keywords: Orthography, anaphora, inference, reference, semantics of words, associative relations, substitution relations



DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2024.47949.2269>

شاپای چاپی X2588-414

شاپای الکترونیکی X2783-5081

صفحات: ۹۴-۱۲۱

دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۸

پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۰۳

مقاله پژوهشی

معناشناسی واژگان سنت مهلت دهی در قرآن کریم با تأکید بر تحلیل معنایی «املاء»

دانشیار، گروه تفسیر، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم قم، قم، ایران

رحمان عشریه  *

چکیده

املاء یکی از سنت‌های الهی به معنای مهلت دادن و به تأخیر انداختن عذاب است. نوشتار پیش رو به روش توصیفی-تحلیلی و با دو رویکرد روابط جانشینی و هم نشینی، مؤلفه‌های معنایی واژه‌ی «املاء» و مشتقات آن را در قرآن کریم مورد کاوش و تحلیل معنایی قرار داده است، براین پایه، واژگان: «خیر»، «أخذ»، «کید»، «ازدیاد»، «استهزاء» با محوریت روابط همنشینی و در بخش دیگر، واژگان: «استدراج»، «إمهال»، «إنظار»، «أجل»، «تَمَتِّع»، «تأخیر»، «ذَرَّ»، «مَدَّ»، با محوریت روابط جانشینی با واژه «املاء» مورد ارزیابی لغوی، صرفی و معناشناختی قرار گرفته اند. نتایج تحقیق حاکی از آن است که املاء یکی از سنت‌های الهی است و با توجه به شرایط حاکم بر کافران معاند، این فرصت به سود آنان نخواهد بود چرا که این امر برای هلاکت و نابودی آنان در نظر گرفته شده است. براین پایه واژه‌ی املاء وقتی به خدای متعال نسبت داده می‌شود عقوبتی از سوی خداوند در قبال کافرین است برخلاف کاربرد واژه امهال و انظار که معنایی اعم از عقوبت یا غیر آن را می‌رساند و در مفهوم آن

توقع بهبودی اوضاع و رفع عذاب نیز وجود دارد و نیز در مفهوم استدراج، سقوط تدریجی قرار دارد و املاء به چگونگی این سقوط تدریجی اشاره دارد.

واژه‌های کلیدی: املاء، امهال، استدراج، انظار، معناشناسی واژگان، روابط همنشینی، روابط جانشینی.

بیان مسئله

مشتقات مصدر املاء با ریشه‌ی «ملو» ۹ مرتبه در قرآن کریم به کار رفته است. ۷ مورد از استعمالات این واژگان در رابطه با مهلت دادن به گناه کاران و به تأخیر انداختن عذاب آن‌ها، استفاده شده‌اند. اگر این واژه به همراه سایر واژگانی که با یکدیگر در یک حوزه‌ی معنایی هستند ملاحظه شوند می‌توان گفت که این واژگان توضیح و تبیین یکی از مفاهیم پر بسامد در قرآن کریم را بر عهده دارند. این معنا عبارت است از آنچه دانشمندان علوم و معارف اسلامی آن را سنت امهال و استدراج می‌نامند. درک معانی شگرف قرآن کریم و نیز ظرایفی که در الفاظ و عبارات خداوند حکیم وجود دارد، دانشمندان علوم مختلف را بر آن داشته است تا هر یک در حیطه‌ی دانش خود به توضیح و تبیین مفاهیم مربوط به سنت امهال و استدراج بپردازند؛ اما علی‌رغم تلاش‌های بسیار ارزنده‌ای که مفسران و دانشمندان علم لغت انجام داده‌اند به نظر می‌رسد جای ارائه‌ی تحقیقاتی روشمند و مدون در معناشناسی این واژه خالی است. در این پژوهش مطالعه‌ی مؤلفه‌های واژگان مختلفی که در قرآن کریم برای سنت مهلت دهی به کار رفته اند مدنظر قرار دارد. باید تبیین شود که تنوع تعبیر قرآن کریم درباره‌ی سنت مذکور بر اساس چه نکاتی بوده است؟ تعبیر گوناگون هر کدام عهده‌دار انتقال چه ظرایفی در مؤلفه‌های معنایی خود هستند؟ در این پژوهش سؤال مذکور با محوریت شناخت بعضی ظرایف معنایی واژه‌ی املاء در بیان سنت مهلت دهی موردبررسی قرار می‌گیرد و در مسیر آن معانی سایر واژگان سنت مهلت دهی نیز تا اندازه‌ی قابل توجهی موردبررسی و تدقیق می‌گیرد.

ضرورت و اهمیت

قرآن کتاب جاودانه و حاوی محتوایی است که برای بشریت تا آخرین دوران حیات او کارگشاست. با توجه به این نکته و بعضی مقدماتی حوصله‌ی بحث آن‌ها نیست بالوجدان تصدیق نمود که در چنین کتابی تک تک کلمات حکیمانه و با دقت در ظرایف معانی آن‌ها به کار رفته باشند. امری که ظرفیت بالای تعبیر و کلمات در زبان عربی امکان آن را به اندازه‌ی قابل توجهی برای متکلمین خود فراهم نموده است. از این رو وقتی مشاهده می‌گردد که خدای متعال در رساندن یک معنای کلی مثل سنت مهلت دهی از واژگان

متعددی استفاده نموده است که در یک محتوای محوری با یکدیگر همراه‌اند این سؤال پدید می‌آید که متکلم حکیم یا به تعبیر بعضی دانشمندان، رئیس العقلا در انتخاب واژگان گوناگون چه معانی متفاوتی را ممکن است در نظر داشته باشد؟ سؤال از این تفاوت‌ها برای فهم دقیق‌تر معارف قرآنی لازم و ضروری به نظر می‌رسد. امری که از گذشته در مورد معانی مختلف ذهن دانشمندان را به خود مشغول نموده است. در دوران معاصر و با توجه به پیشرفت قابل توجه در حوزه‌ی علم معناشناسی به نظر می‌رسد مذکور را می‌توان با استفاده از داشته‌های این عرصه پی گرفت و قدمی روبه‌جلو برای فهم معانی قرآنی و آنچه مدنظر خداوند حکیم بوده است، برداشت.

روش تحقیق

در این نوشتار ابتدا نکاتی مختصر درباره‌ی چستی و اهداف علم معناشناسی، بیان جایگاه روابط مفهومی در معناشناسی نوین، تعریف روابط همنشینی و انواع آن در قرآن کریم و نیز تعریف روابط جاشنینی بیان می‌گردد. سپس در بخش اصلی تحقیق ابتدا توضیحاتی در مورد ساخت صرفی و معانی لغوی واژه‌ی املاء داده می‌شود. سپس کلماتی که در یک زنجیره‌ی کلامی در کنار واژه‌ی «املاء» قرار گرفته‌اند مطرح می‌شوند. در این راستا تعدادی از این واژگان که در فهم مؤلفه‌های معنایی استعمالات قرآنی املاء کارگشا هستند بررسی می‌گردند. واژه‌های همنشینی که در این مقاله مطرح می‌شوند عبارت‌اند از: خیر، أخذ، کید، ازدیاد و استهزاء. در بخش دیگر واژگانی که قادرند در یک بافت به جای واژه‌ی املاء بنشینند بررسی می‌گردند. در این بخش مؤلفه‌های معنایی کلماتی چون استدراج، امهال، تأجیل و نظره‌ی موردبررسی قرار می‌گیرند. لازم به ذکر است که برای بررسی واژگان این حوزه‌ی معنایی نیاز به یک کلمه‌ی محوری که در کانون حوزه‌ی معنایی قرار گیرد. برای این امر واژه‌ی املاء به دلیل کاربرد بیش‌تر و شاخص‌تر آن انتخاب شده است.

پیشینه تحقیق

در رابطه با آیاتی که سنت امهال و استدراج در آن‌ها بیان شده است، در قالب‌های گوناگونی نگاشته شده است. گاهی نگاه کلامی در این تحقیقات پر رنگ است و گاهی نگاه تفسیری. به‌عنوان مثال در مقاله‌ی رقیه‌یوسفی، آیات مربوط به سنت املاء و استدراج برای تبیین چگونگی نسبت مکر به خدای متعال موردبررسی قرار گرفته‌اند. (ر.ک: عبداللهی و یوسفی، ۱۳۹۹) نقطه‌ی مشترک همه‌ی این نوشته‌ها در این است که نگاهی از منظر زبان‌شناسی برای شناخت معنای واژه‌ی املاء که در این آیات کاربرد بیش‌تری داشته است دیده نمی‌شود.

۱- مفاهیم نظری

پس از تبیین مسئله و پیش از پرداختن به حل مسئله به نظر لازم است که به طور ویژه تری نسبت به مفاهیم تأثیرگذار در فهم روش این پژوهش پرداخته شود. از این رو با توجه به ظرفیت نوشتار سعی می‌گردد به طور مختصر علم معناشناسی و هدف آن و همچنین روابط مفهومی و اقسام آن به پیشگاه خوانندگان تقدیم گردد.

۱-۱- معناشناسی

در ابتدا باید علم معناشناسی را به طور مختصر معرفی نمود. علم معناشناسی^۱ یکی از شاخه‌های علم زبان‌شناسی است که از ابتدای قرن بیستم در مطالعات آکادمیک مطرح شده است. به بیان خلاصه این دانش به بررسی علمی معنا می‌پردازد و از این رو می‌توان آن را «دانش معنا» نام نهاد (قائمی نیا، ۱۳۹۹: ۱۴) به بیان شعیری این رشته از علم زبان‌شناسی برای باز کردن بن بست‌هایی که در شناخت معانی پیش می‌آید تأسیس شده است. در واقع این علم می‌خواهد بن بست‌های زبانی را از بین ببرد (بنادکی، ۱۳۸۷).

۱-۲- روابط مفهومی

همانطور که ذکر شد به نظر دانشمندان یکی از بخش‌های بسیار مهم در علم زبان‌شناسی نوین معناشناسی واژگان است که بسیار مورد توجه دانشمندان قرار گرفته. (باقری، ۱۳۷۴: ۲۹۵) در مورد آنچه به عنوان روابط مفهومی در میان جملات و واژگان یاد می‌شود، تبیین‌های متفاوتی ارائه شده است. این بیانات در کتب مختلف مربوط به علم زبان‌شناسی قابل ردیابی و پیگیری مفصل هستند. امروزه در معناشناسی نوین تلاش متعددی برای روشمند نمودن روند دسترسی به معانی واژگان و عبارات صورت گرفته است. در این زمینه توجه به روابط مفهومی واژگان با یکدیگر در معناشناسی از اهمیت بسزایی برخوردار است. دانشمندان معتقدند که برای دستیابی به شناختی دقیق از معنای یک واژه باید آن را با توجه به روابط درونی میان عناصر زبان مورد بررسی قرار داد پس از این تلاش نوبت به جستجو برای مصداق خارجی آن مفهوم می‌رسد. (همان، ۱۳۷۴: ۲۹۶) با این اوصاف در حقیقت کم‌تر پژوهشی در زمینه‌ی معناشناسی می‌تواند مستغنی از توجه به روابط مفهومی هر واژه با دیگر واژگان به نتیجه کامل و مورد قبول برسد.

باید ذکر گردد که منظور از روابط درونی میان عناصر زبان به طور مشخص دو نوع رابطه‌ای است که میان هر واژه با سایر واژگان می‌تواند شکل گیرد: ۱- روابط همنشینی ۲- روابط جانشینی (همان، ۱۳۷۴: ۲۹۶) در

¹ semantic

بیان دانشمندان روابط جانشینی حاکی از ارتباطی است که هر واژه با واژگانی که می‌توانند جانشین آن باشند برقرار می‌کند. به عنوان مثال در جمله‌ی «حسن آمد» میان نهاد و گزاره‌ی این جمله رابطه‌ی همنشینی برقرار است. واژه‌ی حسن نیز در تقابل با واژگانی چون «کسی که» «او» و... در محور جانشینی قرار گرفته است و روابط همنشینی عبارت است از پیوندی که میان کلمات در زنجیره‌ی یک جمله شکل می‌گیرد (بی‌پرویش، ۱۳۷۴: ۳۱).

نسبت به روابط همنشینی در خصوص مطالعات علوم دینی و مطالعاتی که حول محور قرآن کریم شکل گرفته اند می‌توان گفت که در زمینه‌ی معناشناسی واژگان قرآن کریم امروزه ابتکارات قابل توجهی برای شناخت روشمند معانی کلمات شکل گرفته است. بعضی از متخصصین در مورد مواجهه با روابط معنایی در قرآن کریم یک تقسیم بندی دوگانه ارائه داده‌اند. آن‌ها روابط معنایی همنشینی را در قرآن کریم به دو دسته کلی رابطه‌ی معنایی-نحوی و رابطه‌ی معنایی-معنایی تقسیم کرده اند. سپس بیان داشته اند که رابطه‌ی معنایی-معنایی را می‌توان به سه دسته اشتدادی، تقابلی و توزیعی تقسیم نمود. لازم به ذکر است که به رابطه‌ی معنایی-نحوی، رابطه‌ی مکملی هم گفته می‌شود (شفیع‌زاده، ۱۳۹۳: ۱۰۲).

با عنایت به نکات مذکور در ادامه‌ی این نوشتار نیز پس از معرفی مختصر از جایگاه واژه‌ی املاء در لغت و قرآن این واژه به‌اندازه‌ی وسع پژوهش با توجه به روابط مفهومی آن موردبررسی قرار می‌گیرد. در انتهای این گفتار دوباره اشاره می‌گردد که به نظر می‌رسد توجه به این روابط و بهره‌گیری از آموزه‌های نوین علم معناشناسی می‌تواند در فهم ظرایف معنای کلمات واژگان قرآن کریم نیز استفاده گردد و به‌نوبه‌ی زوایایی از مدلل کلمات قرآنی را روشن کند یا بعضی نکات پیشین را تأکید دوباره و روشمند نماید

۲- معنای پایه و حوزه‌ی صرفی املاء

از نظر علم صرف واژه‌ی املاء می‌تواند از ریشه‌ی «ملو»، «ملی» و «ملا» باشد. به تعبیری هرکدام از این ریشه‌ها اگر در قالب وزن ثلاثی مزید «إفعال» قرار بگیرند کلمه‌ی املاء را می‌سازند. از طرفی دیگر برای هرکدام از این سه ریشه در لغت عرب کاربردهایی ذکر شده است که با قرارگیری در وزن إفعال می‌توانند معنایی جدید از این ریشه را برسانند. از این رو در مورد ریشه‌ی صیغه‌های مختلف واژه‌ی املاء که در قرآن کریم به کار رفته اند اختلافی جزئی در میان نوشته‌های دانشمندان علم لغت به چشم می‌خورد. در یک قدم ابتدایی باید گفت که ملاً به معنای پر کردن است. ملاً الإناء ماءً یعنی ظرف را از آب پر کرد. این ریشه معنای لازم هم دارد. زمخشری در کتاب خود آن در معنای پر شدن هم دانسته است. (زمخشری، ۱۳۸۶ ش: ۱۵۲) به این ترتیب با توجه به معنا و مفادی که از سیاق آیاتی که دلالت بر سنت املاء و

استدراج دارند، فهمیده می شود باید گفت که در نظر گرفتن این ریشه برای واژه املاء صحیح به نظر نمی رسد. بسیاری از دانشمندان علم لغت املاء را از ریشه ی «ملو» دانسته اند. به نظر از همین روست که دیده می شود بسیاری از دانشمندان، مشتقات واژه ی املاء را در ذیل مدخل «ملو» ذکر نموده اند (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۳۴۴/۸؛ ابن فارس، ۱۴۰۴: ۳۵۲/۵؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۹۰/۱۵).

ابن سیده تصریح کرده است که در صیغهی یکم این ریشه که «ملا» باشد، الف منقلب از واو است. (ابن سیده، بیتا: ۱۳۳/۱۵) البته بعضی از لغویون نیز تصریحی به ریشه نکرده اند و صرفاً حالت اعلال یافته را مدخل کتاب قرار داده اند. (طریحی، ۱۳۷۵: ش: ۳۹۶/۱) با همه ی این اوصاف با توجه به نکته ای که در آن مورد تشخیص ریشه ی کلمات در ادبیات مطرح است که برای شناخت ریشه ی کلمات معتل که در آن تغییراتی رخ داده است باید به سایر مشتقات آن رجوع نمود تا بررسی شود که آن کلمه ی حذف یا قلب شده در سایر مشتقات آمده است یا خیر تا از این طریق ریشه ی کلمه تشخیص داده شود. با توجه به این نکته می توان به سخن ابن منظور استناد نمود. او پس از این که تصریح می کند که ریشه ی این واژه «ملو» است شواهدی چون وجه استدلال به اینکه ریشه ی املاء «ملو» است کلمه ی «ملاوه» را به تلیث حرکات میم ذکر می کند. او این واژه را با واژه ی «ملا» و «ملی» هم معنا و به معنای مدت زندگی معرفی می کند. (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۹۰/۱۵) فراهیدی نیز «یُمَلی» به معنای فرصت دادن به کسی برای اینکه سکون، گشایش مالی و امنیت داشته باشد توضیح داده شده است. (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۳۴۴/۸) راغب اصفهانی اُملی را به وسیله ی واژه ی مهلت دادن معنا می کند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ق: ۷۷۶).

در بعضی از کتب تفسیری نسبت به این کاربرد از مشتقات ریشه ی «ملو» قائل به استعاره شده اند. به این توضیح که «ملو» به معنای رها کردن عنان حیوان به کار برده می شود. (نحاس ۱۱۶/۲) در این صورت فرصت دادن به مشرکان در آیه ۱۷۸ سوره ی آل عمران تشبیه شده است به باز گذاشتن عنان حیوانات که به خودش واگذاشته شود و هر طور می خواهد حرکت کند. در میان مفسران ابن عاشور تنها این معنا را در ذیل این آیه ذکر می کند (ابن عاشور ۲۹۱/۳) و زمخشری نیز این احتمال را ترجیح می دهد. (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴۴۴/۱) وجه ضعف در این معنا استعاری بودن آن است که خلاف اصل موجود در بیانات عرفی است. به خصوص اینکه در بسیاری از کتب لغت معنای مهلت دادن در مورد معنای اصلی این ریشه ذکر شده است و اشاره ای به استعاری بودن آن نشده است. اگرچه در بعضی معنای آزاد گذاشتن عنان نیز در مدخلی که مربوط به مشتقات این ریشه است ذکر شده است. (ابن درید، ۱۹۸۸: م: ۹۸۸/۲) از طرفی می توان گزینه ای نیز برای تقویت معنای استعاری ارائه داد که در ادامه و ذیل بررسی همنشینی املاء با واژه ی أخذ،

ذکر می شود. از مفسرین سده های اول هجری، ابن قتیبہ عبارت «نملی لهم» را به وسیله ی سه واژه ی طول دادن مدت کامیابی، مهلت دادن و «نظره» توضیح داده است. (ابن قتیبہ، ۱۴۱۱ ق: ۱۰۳) ابو عبیدہ نیز املاء را به معنای «إطالة» دانسته است (ابو عبیدہ، ۱۳۸۱ ق: ۱۰۸/۱).

۳- روابط همنشینی واژه ی املاء

در رویکرد متناسب با روش معناشناسی نوین، اعتقاد بر این است که واژه ها و عبارت ها در دستگاہی که سایر مفاهیم می سازند معنای ملموس خود را می یابند. در این رویکرد توجه به کلماتی که با واژه ی مورد نظر همشین شده اند از اهمیت بسزایی برخوردار است. با در نظر گرفتن کاربردهای قرآنی صیغه های مختلف واژه ی املاء در قرآن کریم، پس از شناخت کلمات همشین و با دقت در وجه همنشینی آنها می توان به شناختی دقیق تر از معنای واژه ی املاء دست یافت. مجموعه ی روابط همنشینی مشتقات واژه ی املاء در جدول پیش رو قابل مشاهده است. در ادامه به بررسی بعضی از واژگان همشین پرداخته خواهد شد.

ردیف	آیه	واژه ی اصل	همشین	نوع رابطه
۱	وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ خَيْرٌ لِّأَنفُسِهِمْ إِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ لِيَزِدُوا إِثْمًا وَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ (۱۷۸)	نملی	خیر لizardادوا اثما	تقابلی اشتدادی
۲	وَأُمْلِي لَهُمْ إِنَّ كَيْدِي مَتِينٌ (اعراف ۱۸۳)	املی	کید	اشتدادی
۳	وَلَقَدْ اسْتَهْزَيْ بِرُسُلٍ	فأملیت	الذین	مکملی

	کفروا		مَنْ قَبْلَكَ فَأَمَلَيْتُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا ثُمَّ أَخَذْتَهُمْ فَكَيْفَ كَانَ عِقَابِ (رعد ۳۲)	
اشتدادی	استهزی			
اشتدادی	ثم أَخَذْتَهُمْ			
مکملی	للكافرين		وَ أَصْحَابُ مَدْيَنَ وَ كُذِّبَ مُوسَى فَأَمَلَيْتُ لِلْكَافِرِينَ ثُمَّ أَخَذْتَهُمْ فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ (حج ۴۴)	۴
اشتدادی	ثم أَخَذْتَهُمْ	أملیت		
اشتدادی	كُذِّبَ			
مکملی	قریة		وَ كَآئِنٍ مِنْ قَرْيَةٍ أُمَلِّتُ لَهَا وَ هِيَ ظَالِمَةٌ ثُمَّ أَخَذْتُهَا وَ إِلَى الْمَصِيرِ (حج ۴۸)	۵
اشتدادی	ظالمه	أملیت		
اشتدادی	أَخَذْتُهَا			
اشتدادی	کید	أملی	وَ أُمَلِیْ لَهُمْ إِنْ كُنَّ مَتِّينٌ (قلم ۴۵)	۶

۱-۳-خیر

واژه‌ی خیر در ۱۷۸ آیه از قرآن کریم به کار رفته است و می‌توان این کلمه را از جمله پربسامد ترین واژگان قرآنی دانست. کلمه‌ی خیر در آیه‌ی ۱۷۸ سوره‌ی آل عمران در رابطه‌ی تقابلی با ساخت فعلی واژه‌ی املاء قرار گرفته است. گفته اند خیر ضد شر است. (جوهری، ۱۳۷۶ ق: ۶۵۱/۲) اصل آن میل پیدا کردن است و از آن جا که انسان‌ها به خوبی‌ها و آنچه در مقابل شرور قرار می‌گیرد میل پیدا می‌کنند، به خوبی‌ها خیر می‌گویند. (ابن فارس، ۱۴۰۴ ق: ۲۳۲/۲) این واژه در معانی دیگری نیز به کار می‌رود. در بعضی موارد منظور از خیر، مال و دارایی است. (حمیری، ۱۴۲۰: ۱۹۶۴/۳) به نظر می‌رسد علت اینکه واژه‌ی خیر برای دارایی‌های انسان نیز به کار می‌رود این نکته است که اصل این واژه به معنای میل پیدا کردن است و انسان‌ها معمولاً به اموال خود میل دارند. این واژه در آیاتی چون «كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ

أَحَدَكُمْ أَلَمَوْتُ إِنَّ تَرَكَ خَيْرًا أَلَوْصِيَّةً لِلْوَالِدَيْنِ» (بقره ۱۸۰) «لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيد» (عادیات ۱۰) به معنای مال و دارایی به کار رفته است. در آیهی ۳۲ سورهی صاد برای اشاره به گروه اسبان از واژهی خیر استفاده شده است. در این آیه از قول حضرت سلیمان نقل شده است که او وقتی اسبان تیزرو و چابک را دید گفت این ها را به خاطر یاد پرودگارم دوست دارم. خیل اسبان در این آیه خیر نامیده شده است گویا که اصل اموال است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۹۲/۴).

معنای دیگری نیز برای کاربرد این واژه قابل بیان است. بر طبق قواعد علم صرف ساخت افعال تفضیل برای ریشهی «خیر» باید واژهی «أَخِيرَ» باشد اما با این حال کاربردهای رایج در زبان عربی نشان می‌دهد که در تقریباً همه‌ی موارد، حرف همزه حذف شده و به صورت کلمه‌ی خیر استفاده گردیده است. ابن سیده اشاره می‌کند که واژه‌ی خیر همان أَخِيرَ است که اینگونه به کار رفته است. (ابن سیده، ۱۴۲۱: ۲۵۵/۵) در این کاربرد واژه‌ی خیر به معنای خوب تر و بهتر معنا می‌گردد. موارد استفاده از این واژه در ساخت صرفی افعال قابل توجه است و آیات بسیاری در این معنا به کار برده شده است. (ر.ک: آل عمران ۱۵۷، ۱۸۰، ۱۹۸) آیه‌ی ۱۷۸ سوره‌ی آل عمران می‌تواند از جمله‌ی این کاربردها باشد. در این آیه کلمه‌ی خیر با ساخت فعلی مصدر املاء همنشین شده است. از همین رو دیده می‌شود که در برخی ترجمه‌های فارسی این واژه با کلمه‌ی بهتر ترجمه شده است. (ر.ک: ترجمه‌ی آیت الله شعرانی، محمد باقر موسوی، مصباح زاده، الهی قمشه‌ای) در واقع به مقایسه‌ای که ممکن است در ذهن کافران شکل بگیرد در این آیه پاسخ داده شده است. کافران می‌پندارند که آزادی عمل آن‌ها و فرصت‌هایشان در این دنیا نسبت به شرایطی که مرگ آن‌ها زود تر فرابرسد برای آن‌ها بهتر است. می‌توان گفت رها گذاشته شدن و فرصت یافتن برای اینکه انسان هر آنچه در این دنیا می‌خواهد انجام دهد، امری است که ظاهر اولیه آن یک امتیاز محسوب می‌شود و همه‌ی انسان‌ها مایل به آن هستند. در حقیقت آیه‌ی شریفه بیان می‌کند که املاء حاکی از نوعی فرصت است که انسان خود بدان مایل است اما این فرصت فرصتی سوء است. در واقع دشمنان خدا آن را برای خود بهتر از مرگ می‌دانند؛ اما آیه این سوال را جواب می‌دهد که به هیچ وجه چنین چیزی کلیت ندارد و برای کافران این آزادی بهتر نیست و در حقیقت نفس خود اگر آگاه باشند نباید به آن میل داشته باشند.

۲-۲-أُخِذَ

در آیه «وَلَقَدْ اسْتَهْزَيْ بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكَ فَأَمَلَيْتُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا ثُمَّ أَخَذْتُهُمْ فَكَيْفَ كَانَ عِقَابُ» (رعد: ۳۲) و آیات ۴۴ و ۴۸ سوره‌ی حج کلمه‌ی أُخِذَ به املاء عطف شده است. این عطف به وسیله‌ی حرف «ثُمَّ» رخ داده که خودش دال بر تراخی و فاصله است. (ابن هشام، بیتا: ۱۶۱/۱) أُخِذَ در اصل به معنای حیازت و به دست

آوردن یک چیز است. این واژه گاهی در معنای قهر و غلبه نیز به رفته است. آیه: «لَا تَأْخُذْ سُنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ» (بقره ۲۵۴) به معنا است که پینکی و خواب بر خدای متعال غلبه نمی‌کند. یا در آیهی «أَخَذَ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةَ» (هود ۶۷) بیان شده است که صیحه‌ی آسمانی بر ظالمان چیره شد. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۶۷) از همین رو به عقوبت کردن نیز أخذ می‌گویند چراکه عقوبت یک مجرم، ملازم است با گرفتن او و چیره شدن بر او. (طبرسی، ۱۳۷۲ ش: ۷۰۵/۲) این توضیحات در مورد واژه‌ی أخذ می‌تواند تقویت‌کننده‌ی معنای استعاری برای املاء باشد. همانطور که بیان آن گذشت بعضی مفسران گفته‌اند در این آیه آزاد گذاشتن کافران برای اینکه هر کاری کنند، به رها کردن عنان حیوانات تشبیه شده است؛ یعنی مؤلفه‌ی معنایی رها نمودن و آزاد گذاشتن در مفهوم این واژگان در نظر بوده است. (ابن عاشور ۲۹۱/۳) و نه مهلت دادن اگرچه از این جهت که رها نمودن مهلتی را برای رها شده ایجاد می‌کند و اختیار عمل را تا مدتی به او می‌سپارد ملازم با مهلت دادن است. استفاده از واژه‌ی أخذ به قرینه‌ی مقابله می‌تواند تایید‌کننده معنایی باشد که ابن عاشور بدان معتقد شده است. توضیح پیش‌تر اینکه در حقیقت خدای متعال در ابتدا خبر از آزاد گذاشتن این افراد می‌دهد و سپس بیان می‌کند که در زمان مقتضی آن‌ها را می‌گیرد و بر آن‌ها غلبه می‌یابد. گرفتن و رها گذاشتن در مقابل یکدیگر هستند و این قرینه می‌تواند نشان‌دهنده‌ی پر رنگ بودن مؤلفه‌ی رهاشدگی و واگذاشتگی است که در معنای واژه‌ی املاء أخذ شده است.

۳-۲- کید

در آیه‌ی «وَأَمْلَى لَهُمْ إِنَّ كَيْدِي مَتِينٌ» (اعراف: ۱۸۳) بعد ذکر اینکه خدای متعال به کسانی که آیات الهی را تکذیب می‌کنند مهلت می‌دهد تذکر داده می‌شود که خداوند دارای کید و نقشه‌های استوار است. به نظر می‌رسد با توجه به سیاق آیه و قرار گرفتن دو واژه در کنار یکدیگر منظور از کید در این آیه همان املاء است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۷۲۸) در واقع استظهار بعضی از مفسرین از آیه این است که املاء را خدای متعال همان کید خود دانسته است. استظهاری که به نظر به جا و صحیح می‌رسد. با پاسخ به این سوال که املاء چه ویژگی‌هایی دارد که مصداق کید شناخته شده است می‌توان به معنانشناسی دقیق‌تر از واژه‌ی املاء دست یافت. برای پاسخ به این سوال لازم است توضیحاتی در مورد مؤلفه‌های معنایی کید ارائه داد تا با تبیین آن و با توجه به هم‌نشینی چند باره‌ی این واژگان در قرآن کریم، بتوان به توضیح بیش‌تری از واژه‌ی املاء دست یافت.

کید را به وسیله‌ی واژگانی چون خدعه، مکر و حيله معنا کرده‌اند. (فیومی، ۱۴۱۴: ۵۱۵/۲) گفته می‌شود اصل آن علاج یک واقعه است. علاجی که همراه با شدت باشد. به مکر نیز کید گفته‌اند به این دلیل که

می‌تواند راه علاج برای چیزی باشد. (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۱۴۹/۵) برای دریافت این نکته که چرا خدای متعال املاء را کیدی دانسته است که علیه دشمنان به کار می‌برد باید توضیحات بیش تری از واژه‌ی کید به دست آورد. این امر در نهایت به درک بیش تر از مؤلفه‌های معنایی واژه‌ی املاء منجر می‌شود. یکی از واژگان نزدیک به کید، کلمه‌ی مکر است. بخشی از توضیحاتی که در مورد دقت های معنایی موجود در واژه‌ی کید در دسترس است در بیان تفاوت دو واژه مشاهده می‌شود. ابو هلال عسکری در تفاوت میان کید و خدعه گفته است کید ملازم با تفکر و تدبیر است. کید تدبیر برای مقابله با دشمن و از بین بردن اوست. بر خلاف خدعه که لزوماً همراه با تدبیر نیست. در این نکته کید و مکر با هم برابر اند مگر اینکه کید شدت و قوت بیش تری دارد. قرینه ای که برای این تفاوت ذکر می‌شود این است که کید متعدی بنفسه است و مکر به واسطه‌ی حرف جر متعدی می‌شود. (عسکری، ۱۴۰۴: ۲۹۵/۱) بر اساس نکاتی که عسکری در تفاوت این واژگان مشابه بدان توجه کرده است، کید نقشه ای مدون برای ضربه‌ی شدید است. بیضاوی می‌نویسد به املاء کید گفته شد به این دلیل که ظاهر آن نعمت و باطن آن خواری و ذلالت است. (بیضاوی، ۱۴۱۸: ۴۳/۳) همه‌ی این سخنان شواهدی در توضیح واژه‌ی کید و به تبع توضیح آن چیزی است که خدای متعال در املاء برای کفار در نظر گرفته است.

در قرآن کریم در مجموع ۳۵ بار از مشتقات مختلف ریشه‌ی کید استفاده شده است. در این کاربرد های مختلف واژه‌ی کید در مصادیق متعدد به کار رفته است. این واژه در بعضی موارد همنشین با واژگانی چون شیطان، ساحر، خائن، فرعون شده و رابطه‌ی همنشینی مکملی میان آن‌ها پدید آمده است. (ر.ک، نساء ۷۶، یوسف ۵۲، طه ۶۹، غافر ۳۷) در این آیات موارد مذکور فاعل کید قرار گرفته اند. در بعضی از کاربرد ها نیز که تعداد آن ۵ مورد است این طرح ریزی و نقشه چینی ها به خدای متعال نسبت داده شده است. نکته‌ی جالب توجه آن است که از میان این ۵ مورد، در دو آیه همنشین با واژه املاء شده و در یک آیه به همراه امهال ذکر شده است. این نکته می‌تواند حاکی ارتباط وثیق میان مفهوم سنت املاء و امهال و کید باشد.

توصیفاتی که در مورد معنای کید نقل گردید همگی زوایایی را از دامی که دشمنان به وسیله‌ی املاء گرفتار آن می‌شوند آشکار می‌کند. با توجه به معانی واژه‌ی کید که کاربرد آن در خصوص نقشه‌هایی است که به هلاکت دشمنان در جنگ می‌انجامد، گویا می‌توان چنین نتیجه گرفت که سنت املاء عقوبتی است که خدای متعال برای کفار معاند در نظر می‌گیرد. هدف این نقشه‌ی الهی کسانی است که به جنگ و دشمنی با خدا پرداخته اند تا به نابودی و هلاکت برسند. به این ترتیب این مهلت از سنخ صبر کردن و امید به

بازگشت نیست. در واقع می‌توان گفت آنچه خدای متعال با عنوان املاء یا امهال بر سر دشمنان می‌آورد همچون یک نقشه‌ی طرح ریزی شده است که برای هلاک دشمنان تنظیم می‌شود.

۴-۲-ازدیاد

همنشین دیگری که در آیه در کنار ساخت فعلی املاء قرار گرفته، عبارت «یزدادوا» است. این واژه از ریشه‌ی «زید» به معنای نمو است. (جوهری، ۱۳۷۶ ق: ۴۸۱/۲) هم به صورت متعدی به کار رفته است و هم به صورت لازم. (قریشی، ۱۳۷۱ ش: ۱۹۱/۳) تحلیل معنای لازم برای این واژه مبتنی بر قواعد چنین است که این ساخت از ریشه‌ی «زید» در اصل ابتداء به وزن افتعال رفته و سپس بر اساس قواعد مختص به افعال معتل به هیئت کنونی خود در آمده است. در این باب یک معنای رایج برای افعالی که به این وزن در می‌آیند اثر پذیری است. (طباطبایی، ۱۳۸۵: ۶۱) تعدادی از لغویون در توضیح این واژه این نکته اثر پذیری را در نظر داشته‌اند. فیروز آبادی در قاموس المحيط چنین می‌نویسد: «زید و ازداد» یعنی آن را افزایش داد و آن افزایش یافت. واژه‌ی ازداد برای حکایت از افزایش یافتن به کار رفته است. در این معنای لازم نکته‌ی دیگر این است که معمولاً به همراه واژگانی عنوان نقش نحوی تمیز شناخته می‌شوند به کار برده می‌شوند. تمیز رفع کننده‌ی ابهام است. (رضی، ۱۳۸۴ ش: ۵۳/۲) به طور طبیعی پس از آنکه گفته شود کسی یا چیزی افزایش یافته است این ابهام پیش می‌آید که از چه جهت آن شخص یا چیز افزایش یافته است. وظیفه‌ی تمیزی که معمولاً پس از ازداد می‌آید رفع همین ابهام است. تمیز در حقیقت آنچه افزایش یافته است را بیان می‌کند.

در مورد همنیشینی عبارت «یزدادوا» با «نملی» چند نکته برای معنانشناسی واژگان این آیه مهم است. نکته اول اینکه از نظر ساختار نحوی آنچه میان فعل یزدادوا و فعل نملی ارتباط معنایی ایجاد کرده است لام جاره ای است که در ابتدای یزدادوا ذکر شده است. برای لام جاره معانی متعددی ذکر شده است که از میان این معانی در مورد آیه، لام تعلیل و لام عاقبت مورد اشاره‌ی دانشمندان قرار گرفته است. (طبرسی، ۱۳۷۲ ش: ۸۹۳/۲؛ سمین، ۱۴۱۴ ق: ۲۶۹/۲؛ درویش، ۱۴۱۵ ق: ۱۱۵/۲؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۲۹۲/۳؛ صافی، ۱۴۱۸: ۳۸۳/۴؛ برکات، بیتا: ۵۸/۲) هر دو معنای نتیجه و هدف فعلی را که فاعل انجام داده است می‌رسانند با این تفاوت که در لام غایت آنچه در نهایت رخ می‌دهد خواسته فاعل نبوده است. بر خلاف لام تعلیل که عهده دار بیان علتی است که فاعل در هنگام ادای فعل در نظر داشته و اراده کرده است. (ابن هشام، بیتا: ۲/ 209 و ۲۱۴). بیضاوی به خوبی به وجه اختلاف در معنای لام اشاره کرده است. او بیان می‌کند که عاقبت لام دانستن متناسب با نظریه‌ی معتزله است که به گناه انداختن افراد را از خدای متعال محال می‌داند.

(بیضاوی، ۱۴۱۸: ۵۰/۲) استدلال کلامی برای این محتوا در کتاب های، زمخشری و ابن عاشور که پیش تر به کتب ایشان استناد شد به طور تقریباً مفصلی ذکر شده و همین معنا در کتب دیگر نیز انعکاس یافته است. (زمخشری، ۱۴۰۷ ق: ۴۴۴/۱؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۳/۲۹۲) در نقطه‌ی مقابل آن طور که قونوی در شرح تفسیر بیضاوی گفته است در نظر بیضاوی و علی الظاهر در نظر قونوی، لام، تعلیل حقیقی است و خدای متعال اراده است که این ها بیش تر در گناه غرق شوند. (قونوی، ۱۴۲۲ ق: ۴۲۱/۶)

به هر حال اگر لام در این آیه‌ی شریفه به معنای تعلیل حقیقی باشد یعنی خدای متعال اراده نموده است که این افراد بر گناهان خود بیفزایند نه اینکه خدا صرفاً خواسته آن‌ها مورد بی توجهی و بی اعتنائی قرار دهد. نکته‌ی دیگری که در نسبت به این کاربرد ها قابل توجه است آن است که در علم معانی می گویند که ذکر ابهام و سپس رفع آن ابهام از سوی گوینده حاکی از اراده‌ی متکلم بر دقت و توجه بیش تر مخاطب نسبت به این نکته دارد. این نکته می‌تواند شاهی بر آن باشد که خدای متعال بر اینکه این آزادی موجب غرق شدن آن‌ها می شود تاکید داشته است و این نقطه از جریان باید پر رنگ و مورد توجه باشد. اگر هم لام در این آیه‌ی شریفه لام عاقبت باشد در حقیقت می‌توان مؤلفه‌ی عاقبت سوء حتمی را به طور پر رنگ تری از استعمال واژه املاء در معنای مهلت دهی به دست آورد.

در آیه‌ی مورد بحث، واژه‌ی «اثم» همنشین با عبارت «یزدادوا» شده است تا با تکمیل ساختار نحوی جمله بتواند معنای مورد نظر متکلم را به طور شفاف بیان کند. به نظر متخصصین در این جمله کلمه‌ی «اثم» نقش تمیز را برای یزدادوا ایفا می‌کند. (صافی، ۱۴۱۸: ۳۸۳/۴؛ نحاس، ۱۴۱۵: ۱۱۵/۲) اثم به معنای گناه است در مورد عناصری که این واژه را از واژگان مشابهش متمایز می‌کند گفته اند که اثم بر خلاف خطیئه همیشه عمدی است. از طرفی تفاوت اثم با ذنب در این است که اصل کلمه‌ی آن در معنای «قصر» یعنی کم شدن و کاستن از چیزی است و سپس برای اشاره به گناهان استعمال شده است. (عسکری، ۱۴۰۰: ۲۲۷/۱) در توصیفی دیگر از این واژه گفته اند که اصل معنای آن عقب افتادن و تأخر است. در مورد این معنا یک شاهد شعری از شعرای متقدم نیز ذکر می‌کنند که در آن در مورد حیواناتی که عقب افتاده اند از واژه‌ی «اثمات» استفاده شده است. (ابن فارس، ۱۴۰۴ ق: ۱۰۸/۲؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۶۳/۱)

به هر ترتیب و با توجه به هر دو اصلی که در مورد معنای واژه‌ی اثم ذکر شد، می‌توان به یک جمع بندی در مورد مؤلفه‌هایی که درباره‌ی هدف املاء در این آیه مد نظر قرار گرفته است دست یافت. در واقع با توجه به همنشینی این واژگان در کنار یکدیگر، املاء به گونه ای است که ذره ذره عقب افتادگی کافران از مسیر حق و حقیقت به واسطه‌ی گناهانی که انجام می دهند بیش تر می شود یا در معنایی نزدیک به همین معنا

می‌توان گفت که ذره ذره از داشته های آنها کم و کم تر می شود و در نهایت با عذابی دردناک روبرو می‌شوند. این همان معنا است که گفته می شود «لا یزیده سرعه السیر الا بعدا»؛ یعنی سرعت حرکت تنها بر دور شدن او می افزاید. همچنین با توجه به استفاده از همنشینی جایگاه تمیز با واژه‌ی ازداد اهتمام خدای متعال بر فهماندن این معانی به مخاطبین با توجه قواعد علم بیان قابل استفاده است.

۵-۲- استهزی

در آیه‌ی «لَقَدْ اسْتَهْزَيْ بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكَ فَأَمَلَيْتُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا...» (رعد: ۳۲) واژه‌ی «استهزاء» همنشین با املاء شده است. این واژه از ریشه‌ی «هزء» به معنای سُخریه است. (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۱۸۳/۱) (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۷۵/۴) استهزاء درآیه به معنای مبالغه در مسخره کردن است (ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۱۹۰/۱۲).

آنچه معاضدت معنایی و رابطه‌ی اشتدادی میان این عبارت را در آیه نشان می‌دهد حرف «فاء» است که در ابتدای عبارت «أَمَلَيْتُ» ذکر شده است. از میان معانی ذکر شده برای این حرف در کتب نحوی، می‌توان گفت که معنای سببیت با سیاق آیه سازگار است. به خصوص اینکه این معنا برای فاء عاطفه، معنای غالبی دانسته شده است. (ابن هشام، بیتا: ۱۶۳/۱) آنچه مفسرین در توضیح این آیه ذکر کرده اند نیز گویای معنای سببیت برای فاء در این آیه است. به طور مثال زمخشری خاطر نشان کرده است که عبارت «فَأَمَلَيْتُ...» جوابی است به کافرین که از روی استهزاء از پیامبر خواسته بودند نشانه‌هایی را برای آنها بفرستند. (زمخشری، ۱۴۰۷: ۵۳۱/۲) در ترجمه‌های فارسی نیز این نکته مشهود است که کافرین در اثر استهزاء پیامبر گرامی اسلام دچار املاء شده‌اند (ر.ک: مشکینی، الهی قمشه ای، شعرانی).

در آیه‌ی ۳۲ سوره‌ی رعد با توجه همنشینی استهزاء و املاء و نقشی که حرف فاء در این میان ایفا می‌کند می‌توان گفت که عبارت «أَمَلَيْتُ» سزای استهزاء معرفی شده است. در حقیقت عبارت «فَأَمَلَيْتُ» پاسخی به انتظار مذکور می‌دهد که خدای متعال در برابر عمل دشمنان آنها دچار املاء می‌کند. به عبارتی یکی از مصادیق فعل استهزاء از سوی خدا آزاد گذاشتن و مهلت دادن به معاندین است. با توجه به این توصیفات به این نکته نیز می‌توان تأکید کرد که مؤلفه‌ی معنایی جزاء و عذاب در واژه‌ی املاء أخذ شده است بر خلاف نوع فرصت دادنی که در مورد امهال یا انتظار ذکر می‌شود.

۴- روابط جانشینی واژه‌ی «املاء»

پس از ارائه‌ی توضیحات تقریباً مفصلی که به اندازه‌ی وسع مقاله نسبت به واژگان همنشین ارائه گردید لازم برای معنایی واژه‌ی املاء و سایر واژگانی که در این معنا کلی با املاء همراه هستند به واژگان

جانشین نیز پرداخت. تعریف روابط جانشینی در بخش مرتبط بیان شد و در ادامه کلماتی که با توجه به فحص نویسنده در محور جانشینی با کلمه‌ی املاء قرار دارند معرفی شده و مورد مقایسه معنایی با کلمه‌ی املاء قرار می‌گیرند.

۳-۱. استدراج

ساخت فعلی مصدر استدراج از ریشه «درج» دو بار در قرآن کریم به کار رفته است. این واژه در هر دو کاربرد در یک سیاق یکسان به استفاده شده است. وقتی فاعل استدراج خدای متعال باشد و عبد مفعول آن باشد به این معنا است که بنده ای هر چقدر خطایای خودش را تکرار کند خدای متعال نیز نعمت های خودش را بر او تکرار می‌کند. این اتفاق باعث می‌شود که بنده‌ی خطاکار استغفار را فراموش کند و به تدریج مستحق عذاب های دردناک تر شود. (فیروز آبادی، ۱۴۱۵: ۲۵۵/۱؛ طریحی، ۱۳۷۵: ۲۹۹/۲) همچنین این توضیح که استدراج به معنای این است که چیزی را به تدریج بگیرند بیانی است که بعضی از مفسرین در رابطه با این واژه ارائه داده اند. (مکارم، ۱۳۷۱: ۳۲/۷) (محلّی، ۱۴۱۶: ۱۷۷/۱) به این معنا که شخص گناهکار تدریجاً در گناهای که برای او عذاب های دردناکی را در پی دارند غوطه ور می‌شود و تدریجاً به درکات جهنم سقوط می‌کند. معنای دیگری که از واژه‌ی استدراج ذکر شده است پیچیدن یک چیز است همانطور که یک نامه را می‌پیچند. در این صورت گفته می‌شود در فهم اهل زبان، استدراج کنایه از غافل نمودن است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ق: ۳۱۱) اما می‌توان گفت که هر دو بیان قابل بازگشت به یک معنای واحد است و آن انجام تدریجی یک فعل است. (مکارم، ۱۳۷۱: ۳۲/۷) از این توضیحات معلوم می‌شود که ایجاد فرصتی که در آیه برای کافران بیان می‌شود چه زاویه ای از این مهلت را در نظر گرفته است. خدای متعال بیان می‌دارد با فرصتی که به بعضی کفار می‌دهد شرایطی را فراهم می‌آورد که آنها ذره ذره خود را مستحق عذاب های دردناک تر نمایند. پس این فرصت به هیچ وجه به نفع کسانی که دچار استدراج می‌شوند نیست.

۳-۲. امهال

واژه‌ی امهال نیز در زمره‌ی واژگانی است که رابطه‌ی جانشینی با کلمه‌ی املاء دارند. بعضی در مورد آیه: «إنما نملی لهم...» گفته اند که این آیه یعنی «إنما نملهم...» (مدنی، ۱۳۸۴: ۴۱۱/۵) (طریحی ۱۳۷۵: ۳۹۷/۱) این نکته حاکی از وجود رابطه‌ی جانشینی میان این واژگان در نظر متخصصین علم لغت است. ریشه‌ی «مهل» به معنای سکینه و ملاطفت است. (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۶۳۳/۱۱) لغویون امهال را به تأخیر انداختن طلب معنا نموده اند. (فیومی، ۱۴۱۴: ۵۸۳/۲) همچنین به همراهی و رفق معنا کرده اند. (موسی،

۱۴۱۰: ۲۸۰/۱) تاکید کرده اند که این واژه ضد عجله است و در هنگامی که شخصی در مورد کارش عجله نمی‌کند به کار می‌رود. (ابن درید، ۱۹۸۸ م: ۹۸۸/۲) درآیه: «فَمَهْلُ الْكَافِرِينَ أُمَهُلَهُمْ رُؤُودًا» (طارق/۱۷) خدای متعال در این آیه از پیامبر گرامی اسلام (ص) خواسته است امر مکذبین به خدای متعال وانهد و به آن‌ها مهلت قلیلی در نظر بگیرد. بعضی متون در این حذف شده است

نکته‌ی جالب توجه آن است که در این آیات مشتقات واژه‌ی املاء به خدای متعال نسبت داده شده‌اند اما مهلت دادن امری است که مربوط به پیامبر می‌شود. وجه این تفاوت در توضیحاتی که از اهل علم لغت ذکر شد نهفته است. همه منابع در این راستا هستند که واژه‌ی مهلت دارای وجه معنایی مثبت است. مهلت دانی است که در آن رفق و ملاطفت نهادینه شده است. به این ترتیب اگرچه مراد اصلی آیه، عذاب شدن کافرین و مکذبین است اما به نظر می‌رسد مؤلفه‌ی ای که در این فرصت دادن در نظر است صرفاً سپردن امور این افراد به خدای متعال است و اینکه پیامبر گرامی اسلام نسبت این‌ها دغدغه‌ی ای نداشته باشد. خدای متعال خود با ساز و کارهای مشخصی به عذاب این دسته از کافرین می‌پردازد.

۳-۳- انتظار

ریشه‌ی «نظر» در اصل به معنای نگاه کردن است. گاهی نگاه عادی از مشتقات این ریشه اراده می‌شود و گاهی هم نگاهی که همراه با تأمل است. گاهی نیز در معنای انتظار کشیدن و در برخی موارد به معنای مهلت دادن و به تاخیر انداختن به کار رفته است. (قرشی، ۱۳۷۱ ش: ۸۲/۷) از این جهت نیز می‌توان این واژه را در زمره‌ی واژگانی که در محور جانشینی با کلمه‌ی املاء قرار می‌گیرند به شمار آورد. در قرآن کریم معنای مهلت دادن برای این واژه در چندین مورد به کار رفته است. برای مثال در سوره اعراف وقتی درخواست ابلیس مبنی بر مهلت یافتن نقل می‌شود از عبارت «أَنْظِرْنِي إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ» (اعراف ۱۴) استفاده شده است. یعنی ابلیس از خدای متعال می‌خواهد که تا روزی که مردم برانگیخته می‌شوند مهلت بدهد. در آیه‌ی بعد نیز خداوند با استفاده از همین واژه خبر از مهلت یافتن ابلیس می‌دهد. یا در موردی دیگر در آیه: «وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ» (بقره/۲۸۰) بیان می‌شود که اگر شخصی بدهکار پولی برای باز پرداخت بدهی خودش نداشت باید تا زمانی که تنگ دستی او برطرف شود به او مهلت داد. برای بیان معنای مهلت دادن در این آیه از واژه‌ی «نظرة» استفاده شده است.

در سوره‌ی دخان آیه‌ی ۲۹ این واژه برای زمانی به کار رفته است که فرعون و فرعونیان در دریا غرق شده‌اند. خدای متعال می‌فرماید در این هنگام که آن‌ها در حال غرق شدن بودند نه آسمان‌ها بر آن گریست

و نه فرصتی به آن‌ها داده شد. در آیه‌ی پنجاه و پنجم از سوره هود حضرت هود از قوم خودش می‌خواهد که اگر می‌توانند بدون عنایت خدا کاری کنند هر چه حيله دارند را به کار گیرند و هیچ مهلتی هم به هود و یارانش ندهند. با همه‌ی این اوصاف می‌توان گفت مهلتی که در این آیات به وسیله‌ی صیغ مختلف ریشه‌ی «نظر» بیان شده است در واقع مهلتی است که برای یک امر حتمی و مسجل شده داده می‌شود. بدهکاری شخص غریم ثابت است و نسبت به همان مقدار نه بدهکارتر می‌شود و نه آن بدهکاری خود به خود رفع می‌شود صرفاً مدتی انتظار کشیده می‌شود که شاید توان پرداخت پیدا کند. در مورد عذاب ابلیس هم اینگونه است و اصل عذاب برای همان هنگام ثابت بود اما ابلیس از فضل و کرم خدای متعال مهلتی خواست که عذاب او همان وقت رخ ندهد. گویا ابلیس ترسید بود که خداوند عذاب او پیش بیندازد و قبل از پدید آمدن صحنه‌ی قیامت او را به عذاب دچار کند (طبرسی، ۱۳۷۲ ش: ۶۲۲/۴).

به این ترتیب اگرچه ابلیس خود تصریح می‌کند که این مهلت را برای شرارت و در نتیجه عذاب بیش تر در قیامت خواسته است اما این مهلت یافتن از جانب فضل و رحمت الهی به او رسید. در ذیل آیه‌ی ۳۸ سوره‌ی حجر که همین گفتگو با کمی جزئیات بیش تر نقل گردیده است بعضی از مفسرین گفته اند که خدای متعال خواسته‌ی ابلیس را به او عطا کرد. (خفاجی، ۱۴۱۷: ۵/۵۱۵) این بیان را می‌توان مؤید این نکته دانست که مؤلفه‌ی معنایی عذاب در واژه‌ی انتظار أخذ نشده است. به بیانی دیگر این واژه بر نوعی از مهلت دادن‌ها دلالت دارد که مهلت دهنده این مهلت را به عنوان یک عذاب برای شخص مقابل نظر نگرفته است. بلکه بالعکس یک لطف و عطا برای اوست. این نوعی انتظار و نگاه کردن است تا وقت نهایی فرا برسد (قرشی، ۱۳۷۱ ش: ۸۲/۷).

۴-۳ تأجیل

از جمله کلماتی که می‌توانند در یک میدان معنایی و به عنوان جانشین واژه‌ی املاء به کار روند ذکر شوند واژه‌ی تأجیل است. این واژه از ریشه‌ی «أجل» است. این ریشه اگر در وزن تفعیل قرار بگیرد واژه‌ی تأجیل ساخته می‌شود. در لغت تأجیل به عقب افتادن یا تاخیر معرفی کرده اند. (بستانی ۱۳۷۵ ش: ۲۲۲) همچنین این واژه معنای تعیین ضرب الاجل و فرصت نهایی را نیز می‌رساند. در کاربرد های قرآنی در آیه‌ی ۶۰ سوره‌ی انعام در عبارت «بَلَّغْنَا أَجَلَنَا الَّذِي أَجَّلْتَ لَنَا قَالَ النَّارُ مَثْوَاكُمْ» در همین معنای دوم یعنی تعیین مدت به کار رفته است. در مورد آیه: «لِأَيِّ يَوْمٍ أَجَّلْتَ» (مرسلات/۱۲) مرحوم طبرسی به نقل از مجاهد و ابن زید نقل می‌کند فعل أَجَّلْتَ به معنای به تاخیر افتادن به کار رفته است. (طبرسی، ۱۳۷۲ ش: ۶۲۹/۱۰) ابن قریبیه نیز در کتاب «تفسیر غریب القرآن» معنای تأخیر را ذکر می‌کند. (ابن قتیبه، ۱۴۱۱: ۴۳۲/۱) به این ترتیب

خدای متعال پس از اینکه ذکری از حوادث قیامت به میان می آورد این سوال را مطرح می کند که این حوادث برای چه روزی به تأخیر افتاده است. از میان مترجمین بعضی این واژه را به معنای تأخیر ترجمه کرده اند. (ر.ک: ترجمه‌ی آیت الله مشکینی، ترجمه‌ی آیت الله مکارم) با این اوصاف می توان این واژه هم بر اساس معنای لغوی و هم بر اساس کاربرد های قرآنی در یک محور معنایی با واژه‌ی املا دانست. البته همان طور که از سیاق آیات به دست می آید نمی توان این به تأخیر انداختن را همانند آنچه در واژه‌ی املاء مطرح است، نوعی عذاب و نقشه برای نابودی دشمنان دانست بلکه در این آیه‌ی صرفاً آنچه برای آینده در نظر گرفته شده است را بیان می کند. با این وصف می توان گفت که اصل معنای واژه‌ی تاجیل که سازگار با معنای ساخت صرفی باب تفعیل است تعیین مدت و تعیین ضرب الأجل است. با این بیان معنای به تأخیر انداختن لازمه‌ی معنای اصلی است (طباطبایی، ۱۳۹۰ق: ۱۴۹/۲۰).

۳-۵ متمتع

در آیاتی از قرآن کریم در مورد آنچه برای کافران در مدت زندگی دنیا حاصل می شود از مشتقات واژه‌ی متمتع استفاده شده است. در آیه‌ی ۱۲۶ سوره‌ی بقره، ۴۸ سوره‌ی هود و ۲۴ سوره‌ی لقمان بیان شده است که کافران قبل از اینکه دچار عذاب های غلیظ و آلیم شوند دورانی را سپری می کنند که از آن با عنوان واژه‌ی متمتع نام برده شده است. تفسیر این آیات را مرحوم طبرسی چنین نقل می کند که این تعبیر قرآنی می تواند اشاره به این باشد که خدای متعال کافران را فوراً عذاب نمی کند بلکه در این دنیا آن ها را از نعمت های خود بهره مند می سازد. (طبرسی، ۱۳۷۲ ش: ۳۸۷/۱) این بازه‌ی زمانی که میان کافران با عذاب آخری فاصله ایجاد می شود، می تواند همان زمان رها کردن و مهلت دادنی باشد که در آیات دیگر با تعبیر املاء به آن اشاره شده است. در آن آیات اشاره شده است که این مهلت زمانی به هیچ وجه به نفع آن ها نیست بلکه آن ها دچار دسیسه ای الهی و به حق شده اند که آن ها را در هلاکت بیش تر فرو می برد. آیاتی که از مشتقات واژه‌ی متمتع استفاده شده است زاویه ای دیگر از این مهلت دادن مطرح می شود. در این آیات تصریح می شود که در همین دوران بهره هایی به آن ها داده می شود که حقیقتاً کم و بی ارزش است. در واقع این آیات تذکر می دهند که کسی نپندارد که در همین دورانی که آن ها رها گذاشته می شود از نعمت هایی بهره مند می شود که تا حدودی بتواند عذاب های پیش رو را جبران کند؛ بلکه حقیقت آن است که این ها رها شده اند و بهره ای اندک به آن ها داده شده است.

۳-۶ امداد

از دیگر واژگانی که در قرآنی کریم فرصت یابی کافران را در دنیا ذکر می‌کند واژه‌ی امداد است. مشتقات این واژه در آیه‌ی ۱۵ سوره‌ی بقره به معنای رها کردن کافران به کار رفته است. خدای متعال در مقابل به سخره گرفتن مومنین از سوی منافقین فرموده است: «اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَ يَمْدُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ» (بقره/۱۵) یعنی «خدا هم آنها را (در قیامت) مسخره خواهد کرد و (اکنون) در طغیانشان که کورکورانه در آن به سر می‌برند مهلت می‌دهد و تقویت می‌کند.» (ر.ک: ترجمه‌ی آیت الله مشکینی) این واژه از ریشه‌ی «مدد» است. این ریشه در ترکیب‌های مختلف در معانی متعددی به کار رفته است اما لسان العرب معنای اصل این ریشه‌ی را جذب و کشیدن معرفی می‌کند. (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۳/۳۹۶) ابن فارس معنای واژه را کشیدن طول یک شیئی می‌داند به طوری که به چیز دیگر وصل شود. (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۵/۲۶۹) نویسنده‌ی قاموس قران بیان ابن منظور را ذکر می‌کند و می‌گوید اصل معنای این ریشه زیادت است و چون جذب و کشیدن چیزی سبب افزایش طول آن می‌شود برای توضیح واژه‌ی از جذب و کشیدن استفاده شده است. در عبارت مد الارض، گسترش زمین یک نوع زیادت است همچنین مهلت دادن یا کمک کردن و مال دادن هر کدام یک نوع زیادت است. او این تفاسیر را در مورد کاربرد‌های قرآنی ریشه‌ی مدد از جناب مرحوم طبرسی به عنوان نظریه‌ی اصح ذکر می‌کند. (قرشی ۱۳۷۱ ش: ۶/۲۴۳) نکته‌ی جالب توجه آن است که کاربرد قرآنی این واژه در معنای مهلت دادن همنشین با واژه‌ی استهزاء شده است. واژه‌ی ای که با موارد کاربرد واژه‌ی املاء نیز همنشین گردیده است. یزیدی و ابن ملقن یمدهم را یملی لهم معنا کرده است. (یزیدی، ۱۴۰۵: ۱/۶۵؛ ابن ملقن، ۱۴۰۸: ۱/۴۸) با این اوصاف می‌توان بر وجود رابطه‌ی همنشینی و داشتن میدان معنایی می‌توان صحه گذاشت. خدای متعال تأکید می‌کند که در مقابله با این منافقین عمر آنها و مدت زمانی طول می‌دهد (ابن قتیبه، ۱۴۱۱: ۱/۴۲) این تعبیر مفسرین و لغویین نشان از این دارد که مؤلفه‌ی معنایی عذاب منافقین به وسیله‌ی افزایش فرصت زندگی در این کاربرد مد نظر بوده است. علاوه بر این نکته باید گفت که واژه‌ی یمدهم با توجه به معنایی که بعضی دانشمندان علم لغت ارائه داده اند به طور مستقیم اشاره به افزایش مدت زمان زندگانی دشمنان دارد و بر خلاف واژگانی چون املاء یا استدراج یا تمتیع که هر کدام جهتی از این افزایش مدت را با معانی خود پر رنگ می‌کنند.

۴. نتایج و دستاوردها

از نکات پیش گفته نتایج پیش رو بدست می‌آید:

۱. واژه‌ی املاء در قرآن کریم در معنای مهلت دادن به کافرین به کار رفته است. به تصریح برخی از اهل لغت شناسان در همنشینی مفهوم این واژه با مفهوم واژه‌ی أخذ، این نظریه تقویت می شود که در حقیقت این واژه در معنای آزاد گذاشتن و رها کردن به کار می رود. در این صورت استعمالات قرآنی این واژه استعاری است.
۲. با تحلیل معنا شناختی واژگانی چون خیر، أخذ، کید، ازدیاد و استهزی که در محور جانشینی با واژه‌ی املاء قرار گرفته اند می توان تبیین دقیق تر از مؤلفه‌های معنایی واژه‌ی املاء در قرآن کریم به دست آورد.
۳. از همنشینی مشتقات واژه‌ی املاء با کلمات مذکور معلوم می شود که کافران به این آزادی برخاسته از املاء رغبت دارند اما این به هیچ وجه چیزی نیست که به کسی حقیقتاً به آن تمایل داشته باشد. واژه‌ی کید نشان می دهد که این وضعیت مخصوص کفار معاند و کسانی است که به جنگ با خدا پرداخته اند. این ها دچار دسیسه ای شده اند که برای هلاک و نابودی ایشان در نظر گرفته شده. تعبیر لیزدادوا و استفاده از ساختار نحوی تمیز در آیه نشان از پر رنگ جلوه دادن این نکته است که علت این مهلت دادن از اساس افزودن بر گناهان آنهاست و به هیچ وجه حرفی از بی اعتنایی و بی توجهی مطرح نیست بلکه عقوبت الهی در این مجرا شامل حال آنها شده است.
۴. همچنین همنشینی این واژگان با کلمه‌ی استهزاء بیان گر این نکته است این روش برخورد الهی در رها گذاشتن کفار معاند در حقیقت مصداقی از استهزاء است که در آیاتی از قرآن کریم فاعل آن خدای متعال دانسته شده است.
۵. بررسی مفاهیم موجود در کلماتی چون استدراج، امهال و انظار در فهم استعمالات قرآنی واژه‌ی املاء راهگشاست. دقت در این واژگان که در محور جانشینی قرار می گیرند نکاتی کلیدی در معناشناسی واژه‌ی املاء به دست می دهد.
۶. واژه‌ی املاء وقتی به خدای متعال نسبت داده می شود عقوبتی از سوی خداوند در قبال کافرین است. بر خلاف استعمالات معنای امهال که معنایی اعم از عقوبت یا غیر آن را می رساند. در استعمالات قرآنی نیز از پیامبر گرامی اسلام خواسته شده است که به ایشان مهلت دهد و عقوبت را به خدا واگذار نماید. برخلاف استعمالات معنای انظار که در بعضی موارد توقع بهبودی اوضاع و رفع مشکل وجود دارد اما در مفهوم واژه‌ی املاء چنین نیست و این برخورد خدای متعال عقوبتی است که نسبت به کافران روا می دارد.

۷. استعمالات قرآنی استدراج اشاره به سقوط تدریجی کفار دارد و املاء چگونگی این سقوط تدریجی را که رها کردن آنها باشد نشان توضیح می‌دهد.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارد.

منابع

قرآن کریم

۱. ابن درید، محمد بن حسن. (۱۹۸۸ م). *جمهره اللغة*، چاپ اول، بیروت، دار العلم المالیین.
۲. ابن سیده، علی بن اسماعیل. (بی‌تا). *المخصص*، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیه.
۳. (۱۴۲۱ ق). *المحكم والمحیط الأعظم*، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیه.
۴. ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۴۰۴ ه. ق). *معجم مقاییس اللغة*، چاپ اول، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
۵. ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم. (۱۴۱۱ ق). *تفسیر قریب القرآن*، چاپ اول، بیروت: دار و مکتبه الهلال.
۶. ابن ملقن، عمر بن علی. (۱۴۰۸ ق). *تفسیر غریب القرآن*، چاپ اول، بیروت: عالم الکتاب.
۷. ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ ه. ق). *لسان العرب*، چاپ سوم، بیروت: دار صادر.
۸. ابن هشام، عبد الله بن یوسف. (بی تا). *مغنی اللیب*، چاپ چهارم، قم - ایران: کتابخانه حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره).
۹. ابن عاشور، محمد طاهر. (۱۴۲۰ ه. ق). *تفسیر التحریر و التنویر المعروف بتفسیر ابن عاشور*، لبنان - بیروت: مؤسسه التاریخ العربی، بی چا.
۱۰. ابو عبیده، معمر بن مثنی. (۱۳۸۱ ه. ق). *مجاز القرآن*، چاپ اول، مصر - قاهره: مکتبه الخانجی.
۱۱. باقری، مهری. (۱۳۷۴). *مقدمات زبان شناسی*، چاپ سوم، تبریز: دانشگاه تبریز.
۱۲. برکات، ابراهیم ابراهیم. (بی‌تا). *النحو العربی*، چاپ اول، قاهره: دار النشر للجامعات.

۱۳. بنادکی، مهدی. (۱۳۸۷). «دکتر شعیری از معنی شناسی و معنا شناسی سخن میگوید...»، 324.blogfa.com/post/87http://linguist
۱۴. بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸ ه. ق). *أنوار التنزیل و أسرار التأویل (تفسیر البیضاوی)*، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۱۵. بی یرویش، مانفرد. (۱۳۷۴ ش). *زبان شناسی جدید*، مترجم: محمد رضا باطنی، چاپ چهارم، تهران: نشر آگاه.
۱۶. جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۳۷۶ ه. ق). *الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیة*، بیروت: دار العلم للملایین
۱۷. حمیری، نشوان بن سعید. (۱۴۲۰ ق). *شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلم، دمشق: دار الفكر*
۱۸. خفاجی، احمد بن محمد. (۱۴۱۷ ق). *حاشیة الشهاب المسماء عناية القاضی و كفاية الراضی على تفسیر البیضاوی*، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون.
۱۹. درویش، محی الدین. (۱۴۱۵ ه. ق). *اعراب القرآن الکریم و بیانہ، سوریه- حمص: الارشاد*
۲۰. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ ه. ق). *مفردات ألفاظ القرآن*، چاپ اول، بیروت: دار القلم.
۲۱. رضی الدین استر آبادی، محمد بن حسن. (۱۳۸۵ ش). *شرح الرضی علی الکافیہ*، چاپ اول، تهران: موسسه الصادق.
۲۲. زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ ه. ق). *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل*، لبنان- بیروت: دار الکتب العربی
۲۳. (۱۳۸۶ ش). *مقدمه الادب*، چاپ اول، تهران: موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران.
۲۴. سمین، احمد بن یوسف. (۱۴۱۴ ق). *الدر المصون فی علوم الکتاب المکنون*، بیروت: دار الکتب العلمیة
۲۵. شفیع زاده، مرضیه؛ بهار زاده، پروین؛ فتاحی زاده فتحیه؛ (۱۳۸۹). «معنا شناسی کلمه در قرآن کریم با تاکید بر روش همنشینی و جانیشینی»، پژوهش های قرآن و حدیث، شماره ۱ پاییز و زمستان ۱۳۸۹ صص ۹۹-۱۳۰

۲۶. ضرابی، عبدالرضا. (۱۳۹۳). «سنت های تربیت ساز در المیزان»، معرفت، شماره ی ۲۰۲ مهر ۹۳ صص ۸۶-۶۵

۲۷. طباطبایی، سید محمد رضا. (۱۳۸۵). صرف ساده، چاپ ۶۳، قم: موسسه ی انتشارات دار العلم.

۲۸. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲ ه.ش). مجمع البیان فی تفسیر القرآن، چاپ سوم، ایران- تهران: ناصر خسرو.

۲۹. طریحی، فخر الدین بن محمد. (۱۳۷۵ ش). مجمع البحرین، چاپ سوم، تهران: مرتضوی.

۳۰. عبداللہی، طاہرہ، یوسفی، رقیہ. (۱۳۹۹). «چگونگی انتساب مکر بہ خداوند متعال»، مطالعات دین پژوهی، شماره ۸ پاییز و زمستان ۹۹ صص ۲۱-۰

۳۱. عسکری، حسن بن عبداللہ. (۱۴۰۰ه.ق). الفروق فی اللغۃ، چاپ اول، بیروت: دار الافاق الجدیدہ.

۳۲. فراء، یحیی بن زیاد. (۱۹۸۰ م). معانی القرآن، چاپ دوم، مصر-قاہرہ، الہیئۃ المصریۃ العامۃ للکتاب

۳۳. فراہیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۹ ه.ق). کتاب العین، چاپ دوم، قم: نشر ہجرت.

۳۴. فیومی، احمد بن محمد. (۱۴۱۴). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، چاپ دوم، قم: موسسه دار الہجرۃ.

۳۵. قائمی نیا، علیرضا. (۱۳۹۹). معنائشناسی (۱)، چاپ اول، قم: پژوهشگاہ حوزه و دانشگاه، فرهنگي انقلاب اسلامی، ۲(۵)، ۴۷-۸۸. <https://sid.ir/paper/fa235517SID>

۳۶. قرشی، علی اکبر. (۱۳۷۱ ش). قاموس قرآن، چاپ اول، تهران: دارالکتب الاسلامیہ.

۳۷. قونوی، اسماعیل بن محمد. (۱۴۲۲ ق). حاشیۃ القونوی علی تفسیر الإمام البیضاوی و معہ حاشیۃ ابن التمجید، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیۃ.

۳۸. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱ ه.ش). تفسیر نمونه، چاپ اول، ایران-تهران: دالکتب الاسلامیہ.

۳۹. موسی، حسین یوسف. (۱۴۱۰ ق). الافصاح فی فقہ اللغہ، چاپ اول، قم: مکتب العلام الاسلامی.

۴۰. محلی، محمد بن احمد. (۱۴۱۶ ق). تفسیر الجلالین، چاپ اول، بیروت: موسسه النور للمطبوعات.

۴۱. مدنی، علی خان بن احمد. (۱۳۸۴ ش). *الطراز الأول والكناز لما عليه من لغة العرب المعول*، چاپ اول، مشهد: موسسه آل البيت عليهم السلام لاحياء التراث.

۴۲. معموری، علی. (۱۳۸۶). «بررسی سنت استدراج در قرآن و میراث تفسیری»، *مطالعات قرآن و حدیث*، شماره ی اول پاییز و زمستان ۱۳۸۶ صص ۱۰۳-۱۲۸

۴۳. نحاس، احمد بن محمد. (۱۴۲۱ ق). *اعراب القرآن*، چاپ اول، لبنان: بیروت: دار الکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون.

۴۴. یزیدی، عبدالله بن یحیی. (۱۴۰۵ ق). *غریب القرآن و تفسیره*، چاپ اول، بیروت: عالم الکتاب

